

TALPALATNYI

LŐRINCZI RÉKA

A helyesírási szabályzat szavunkkal az 1901-es kiadás óta foglalkozik. Az akkori szótári rész ezt tartalmazza: „*talpalatnyi* (*talpalattnyi*)”. Az 1913-as kiadásban viszont csak *talpalatnyi*/szerepel. Az 1915-ösben pedig: „*talpalatnyi* (nem *talpalattnyi*) 60”. A hivatkozott 60. pont megfelelő része „*talpalatnyi* nem származik a *talp-alatt*-ból, hanem a *talpalat* (= *talpalás*, vö. *falat*, *falás*) szóból, tehát hibás a *talpalattnyi* írás”. Ezt a szótári és szabályzati részt 1946-ig a további kiadások is sorra átveszik. Az 1950-esből azonban a 60. pontra való hivatkozás pedig hiányzik. Az 1984-es kiadás már a tiltást sem tartalmazza, csupán az ajánlott, egy *-t*-vel írott alakot veszi be a szótári részbe, kiegészítve a szó *tal-pa-lat-nyi* elválasztásmódjának megadásával.

Alighanem a helyesírási szabályzat tekintélyének is szerepe lehetett abban, hogy a TESz. (*talp* a.) az esetleges *talp* + *alattnyi* előzményt meg sem említi. Igaz, a szakirodalmi részben olyan írások adatai is szerepelnek, melyek szerzői éppen e mellett az eredeztetési lehetőség mellett foglalnak állást.

A TESz-beli *talpal* > *talpalat* értelmezést E. Abaffy Erzsébet tudós etimologizálásnak nevezi. Álláspontját a *talp* + *alatt* időközben felbukkant korai előfordulásaira alapozza: 1555: „semȳ kegielmesseget nē akaranak tennj velem, chak *eg talpalath walo fewldet* sem Igeřek Ereken”, 1585: „en gonozul soha Chak *eg talpa alat walo fewldewket* sem veztewttem el” (mindkét adat Martonfalvay Imre műveiből: A Magyar Nyelvtörténet Forrásai 1. sz. 67, 16). Ezeket az előfordulásokat feltétlenül összekapcsolandónak tartja a Baranyai Decsi Jánostól eddig is számontartott adattal: 1592: „Pedem vbi ponat non habet, *Egy talp allyané földuel nem bir*” (Adagiorum B12v). Ez utóbbi szerkezetnek további előfordulása is idézhető: 1595: *Talp-ala : Pes-sum: Vndersich* (Gl.).

A *talp alatt* < *talp al(ja)* ilyen messzire való visszavezethetősége azonban önmagában még nem kétségtelenül elégséges cáfolat az esetleges népetimológiás keletkezés feltételezhetőségére. De a *talpal* > *talpalat* változásmenet lehetőségének sem mond ellent. Ez utóbbival (még fogalomkörileg is rokon) analóg példa ugyanis jóval korábról is idézhető: JordK. 926: „es megh meeree az warařth az aranyas naad zallal *tyzen keth latathnyra* es ew hozyařfaga, magařfaga, es zeeleřfeghe ygyenlök valanak” : *mensusque ad stadiorum duo decim millia*.

Egyéb történeti adatokat is figyelembe véve talán megynyugtatóbb volna két külön alakulásfolyamat eredményének konvergenciáját föltételeznünk. Vagyis a *talpal* igére való visszavezethetőség és a *talp + alja > talp + alatt > talpalattnyi > talpalatnyi* fejlődésvonal lehetőségét egyaránt számításba vennünk. Ez utóbbival kapcsolatban határozottan elvetve azonban a nép- vagy tudós etimologizálás feltételezését. Írásbeliségünknek ugyanis már a korai szakaszától folyamatosan idézhető az olyan szerkezetek egyész sora, melyek az E. Abaffy Erzsébettől talált XVI. századi adatok biztosan nem népetimológias keletkezését tanúsítják: 1284: „In territorio eiusdem ville vulgariter *Folwlya* vocato”, 1320: „Terram *nogutalia* uocatam”, 1386: „Duo Jugera in loco *Berekalia*”, 1389: „Predium *Kertalia*”, (Oklsz.); stb. Továbbá: JókK. 47: „nenczen jemym czac *engalya* ruham es cordam es zoknyam” : et nihil habeo nisi tunicam et cordam et *femoralia*; 1400: „Vnum puluinar magnum vulgariter *derekal* dictum” (Oklsz.); 1405 k.: *fe ual : ceruical*, 1435 k.: *hanal 'honalj'* (Gl.); stb. Hasonló felépítésű, de ugyancsak mértéknévi szerepű összetett szavak szintén idézhetők: 1346: „Magna silva *Bardalerdeu* dicta vulgariter”, 1499: „Silvis fogotherdew vel *Bardalya* appellatis”, 1597: „Reeth 15 *kasza allya*” (Oklsz.); 1732: „'A Majorság szőlő ... vagjon edj napi 40 *kapa allya*” (SzT. *alja* a.) — mindezekben az elnevezésekben akkora területről van szó, melyet egy ember egy nap alatt az illető munkaeszközökkel meg tud dolgozni.

Az *al(ja)* alaptagú összetett szavaknak egyéb szerkezetek felé mutató kapcsolatai szintén figyelmet érdemelhetnek. Ezek az *al* szóval azonos fogalomkörbe tartozó, *elv(e)*, *köz(e)*, *mög(e)* alaptagot magukba foglaló szerkezetek ugyanis már a korai ómagyar óta éppen olyan bőségesen adathatók, mint az *al(ja)* alaptagúak: 1150 k./13–14. sz.: „Terram vero, que est inter Thisciam et silvam Igfon, que iacet ad *Erdeuelu*” (An. 11); 1284: „Quasdam possessiones *Gepeuelv* et *Felnempti*”, 1326: „Descendit ad Ryuum *Hydelp*-patak nominatum”; stb. Továbbá: 1225: „Inter arbores videlicet que wlgo denominatur *scilcuz*” (Oklsz.); 1246/1408: *Kethyoukyzi* (Györffy 1: 39); 1342: „Quoddam modicum Nemus wlhari *Kethgathkuzy* vocatum”, 1352: „In medio possessionum eiusdem domini bani de *Drawa–Murakuz* existens” (Oklsz.); stb. Valamint: 1272: „Endre et Ben ... de *Higmugi*” (Györffy 1: 775); 1281: „In quinto loco silua *Hygmuguy* uocata”, 1372: „Tres in loco *Magyalmugy* dicto” (Oklsz.); stb., stb.

A *talpalatt* előzményének tekinthető *talpalja* szempontjából sem lehet talán érdektelen annak a kérdésnek a felvetése, hogy vajon mivel magyarázható ennek az összetételi típusnak a feltűnő produktivitása. Magam ti. úgy vélem, hogy válaszkéréséskor kíváncsatos volna az *al(ja)*, *el(ve)*, *köz(e)*, *mög(e)* főnevek jelentésszerkezetének a vallomását is figyelembe vennünk. Vagyis azt, hogy birtokos jelzői bővítményeik mint kötelező, tehát el nem

hagyható vonzatok kapcsolódnak hozzájuk. Ezek tehát olyan főnevek, melyek jelentésszerkezetükből adódóan birtokos jelző által kötelező módon kitöltendő üres helyet nyitnak maguk körül. További sajátosságuk, hogy (egyes rokonságnevekre emlékeztető módon nemcsak valamilyen reciprok viszonyt neveznek meg, hanem ugyanakkor az illető viszonynak az egyik pólusát is jelölik (a szemantikai és szintagmatikai valencia, továbbá a főnévi vonzatosság kérdéséről l. Gerhard Helbig — Wolfgang Schenkel: *Wörterbuch zur Valenz und Distribution deutscher Verben*. Leipzig, 1969; Tamásiné Bíró Magda: *A főnévi szerkezetek szintaktikai tárgyalása a szintaktikai és a szemantikai valencia alapján*. MNy. LXXXII, 198–207. A jelen dolgozatban érintett kérdésekről pedig l. Tamásiné Bíró Magda: *A főnévi csoport a szemantikai szerkezetek alapján*. FejLeírNyt. Bp., 1989. 91–139). Ez esetben is olyan, szemantikai–szintagmatikai összerántó erő szerepével számolhatunk tehát, mely bizonyos deverbális alaptagú lexémakepcapcsolatok körében is fontos szerepet játszhatott az összeforrásban.

Végül tágabb kapcsolatokat is figyelembe véve, talán joggal tételezhető fel mélyebb összefüggés egyes főnevek és a névutórendszer (esetleg még a névszói ragrendszer) bizonyos tagjainak eredete, alakulástörténete között. Aligha lehet ugyanis pusztán véletlen, hogy a névutói és egyéb névszói viszonyjelölő morfémaállomány egy része éppen a sajátos vonzatszerkezetű *al-*, *el-*, *köz-*, *mell-*, *mög-* stb. főnevek leszármazottja, és hogy közülük többnek is igen szoros kapcsolatai voltak/vannak a birtokviszonnyal.